

Valge ja must

(Algus „Keeles ja Kirjanduses“ nr. 11)

VIRVE SARAPIK

3. Must ja valge rahvalaulus

Side ilusa-inetu (ja sedakaudu ka hea-halvaga) tuleb veelgi selgemalt välja regivärsilistes rahvalauludes. Teiste värvinimedega võrreldes on *valge* esinemissagedus rahvalauludes küllalt suur, *musta* oma tunduvalt väiksem²³. Esineb muidugi ka otsest kasutamist, s. t. viitamist tegelikule mustale, valgele või tumedale ja heledale esemele ning olendile. Huvitava kombel on seda aga isegi harvemini kui ülekantud tähendusi. Musta puhul on suhteliselt sage viide looma värvile, eriti paralleelvärssidena. Hinnanguiline taust siis tavaliselt puudub või on pigem positiivne: *Mul oli mullu musta härga, / tuna mullu teine musta:* (ERL 1926:361, «Soome härg» < Hlj²⁴).

3.1. Must härg ja valge neiu. Valge kaldub valdavalt viitama ilusale ja heale. Sellisel juhul esineb ta sageli paaris punasega teineteist toetavate sünonüümidenäna. Kaasneda võivad veel *hele* ja *noor*. *Küll oli mehi meie vallas / ilusaida, heledaida, / punaseida priske'eida*²⁵ või: *Küll on valge mere vatu, / veel on valgem meie velle* (ERL 1926:265, «Uppunud vend» < Trv). Valget kasutatakse sarnaselt nii poiste kui neidude kirjeldustes: *Meil oli vallas valge tüdruk* (ERL 1926:122, «Mareta laps» < Amb) või: *Miks olid kena küllassa, / olid valge vainijulla* (ERL 1926:111, «Mareta laps» < Hlj). Enamasti omavad valged detailid, riietusesemed või kehaosad sünekdohhina isikukirjelduses sama tähendusvarjundit kui eraldiseisev epiteet *valge*: *Tõutan vallas valge neiu, / valgepea, parga punasse* (ERIA I,1:variant 974 < Mär²⁶). Ka valgete esemete puhul näib olevat tegemist samasuguse ilusa-hea kaastähendusega. Setu lauludes on ehtimise stseenis väga sage järgmine kliše: *Lää ma aita ehtimä'e, / kirstu kireva külele, / vaka valge varjule* (SL 1904:72, «Tikelaul»²⁷).

Paaris punasega võib *valge* olla ka vere tähenduses: *Üks nisa jooksku verda, / teine nisa jooksku vetta, / kolmas piimada punasta, / neljas vahtu valge'eda!* (ERL 1926:398, «Müüdnud neiu» < Kad) või ka *Ju puna minust pugunud, / ju valge minust vajunud* (ERIA I,1:431 < Kos). Sellisel juhul, eriti kui tegemist on needusega nagu «Müüdnud neiu» laulus, võib positiivne tähendus muutuda vastupidiseks.

Eeltoodud näidetes küll otseselt musta-inetu seost ei mainita, omal moel aga on see taustal siiski olemas. Musta mainitakse üldse harvemini ja kõige selgemalt tuleb vastandus esile enese kiituse ja vastase halvustamise lauludes: *Kõik on jumal hästi teinud, / Maria targaste tasunud: / loonud vaesed valge'eksi, / rikkad mustaks ja rumalaks* (ERIA II, 2:2564 < Lai) või:

*Vigalas on mehed mustad,
mehed mustad, naised mustad,
[---]*

*Virumaal on mehed valged,
mehed valged, naised valged
(ERIA I, 1:405 < Kad)*

²³ Ühe valdkonna, pulmalaulude osas on vastavat statistikat teinud T. Roll. Vt. T. Roll, Värvusnimetused ja nende kujundiline osa regivärsilises rahvalaulus. «TRÜ toimetised». Vihik 699. Tartu, 1985, lk. 34–57. Samad vahekorrad näivad puhtkaemuslikult valitsevat ka teistes tüüpides.

²⁴ ERL 1926, 1932 = Eesti rahvalaulud Dr. J. Hurda ja teiste kogudest I–II. Tartu, 1926, 1932.

²⁵ VK VI, 2 = Vana Kannel VI:2. Haljala regilaulud. Tallinn, 1989, lt. 692 A.

²⁶ ERIA = Eesti rahvalaulud. Antoloogia I–IV. Toim. Ü. Tedre. Tallinn, 1969–1974.

²⁷ SL = J. Hurt, Setukeste laulud. Pihkva-Eestlaste vanad rahvalaulud, ühes Räpina ja Vastseliina lauludega I. Helsinki, 1904.

3.2. Must mees. Mitmes laulutüübis esineb must mees ilma vastanduseteta («Luuda minek», «Tuomalaul»). *Must mees* on ka tondi, vanapagana vmt. eufemism, kuigi neis lauludes võib ta pigem lihtsalt kurja inimest tähistada: *Tull'viks mano musta meesi, / mu ta meesi, pohan pois* (SL 1904:82 «Luuda minek», variantides ka vana mees); *Must miessi tull muidõ mant, / tõrvaskandu tull tõistõ mant* (SL 1904:179 «Tuomalaul»; *tõrvaskand* 'must madu'). Musta mehe funktsioon on kummaski laulutüübis veidi erinev. «Tuomalaulus» on ta tõeliselt kuri alge ja pahatahtlik kuriteole õhutaja, «Luuda mineku» laulus pigem taltsutamatu neieuründaja. Põhja-Eestis asendab sama tüüpi lauludes musta meest kaubamees ja linnamees (VK III:tüüp 24, «Ehted kadunud»²⁸) või Kalevipoeg ja Sulevipoeg (VK III:tüüp 91, «Karske neiu»). Musta mehe kuju esineb ka soome lauludes, kuid teises seoses, nimelt suure tamme raiujana. Meil on selleks tavaliselt (väike) veli, Soomes merest tõusev must või väike mees. Kaarle Krohn ja teisedki on oletanud tolle kuju seost Kristusega, Julius Krohn pikse ning Thoriga. Martti Haavio arvab siiski olevat tegemist laulust laulu rändava klišeega²⁹. Suure tamme raiuja on eesti lauludeski pigem positiivne kuju, neiumurdja seevastu mitte; nii et vahest on selle kliše levik siis olnud lõunast põhja, mille tagajärjel algsem tähendus on kadunud. Loorits on setu musta mehe kuju vastandiks pakkunud päeva-poega (näit. «Tähemõrsja» laulus³⁰). Samas esineb eesti folklooris ka *valge mees*, kes sedapuhku ilmselt pole musta vastand. Wiedemann annab talle tähenduse 'Drache, Teufel', pigem aga on tegemist pisuhänna või lendva-mehega ning saksa draakoni eesti vasteks on seda pakkunud Heinrich Stahl («Anführung zu der Ehtsnischen Sprach» 1637, lk. 49).

Mustaga näib veel haakuvat tähendus 'vana', võimalik et siin mängib valge-noor vastandus oma tingivat osa: *Tuli valla vana naine, / mustakulmu kuri naine* (ERL 1926:115, «Mareta laps» < Hlj). Sünekdohhilik tähenduse ülekanne osale on ka musta puhul olemas: *Vii sina tüttared vedeje, / kanna halvad allikaie, / mustapääd muda siseje* (ERIA I,1; variant 60, «Tütarde tapja» < Hlj). Samuti ei domineeri musta üksinda esinedes niivõrd 'inetu' kui kaastähendus 'kuri'.

Nii nagu vanasõnadeski mõjub seos mustaga positiivselt juhul, kui on tegemist töömehega, musta mulla kündjaga, keda eelistatakse vahel ka taevastele kosilastele: *Neiu läts nurme kündijälle, / musta mulla murdjalle* (SL 1904:12, «Kureneiu»). Samuti esineb vanasõnades tuttavaid hoiatusi, et valge ja ilus ei pruugi alati see kõige parem olla: *Musta murjub tüädä tehä, / valge varjulda valatab, / kena kepsub kammarissa* (VK III: tüüp 120, «Ei lähe ilusale mehele»). Sama käib naise kohta:

*Peukane, poisikane,
ärä vahi valget naista,
ihalda ilusat naista —
ilus endäsä ehitäb,*

*valge varjulda valatab,
kaunis katsub kamberisse —
musta murjub tüädä tehjä!*
(VK III: tüüp 150,2 «Ära võta ilusat naist»)

3.3. Valge piim ja must raud. Eelpool mainitud erinevat karva vere lüpsmine tahab vägisi haakuda Soome «Raua sünni» lauluga, mis on esindatud ka «Kalevala» 9. runos. Kolm neidu, luonnotari, lüpsid pilve äärt mööda astudes maale erinevat värvi piima:

*Yksi lypsi mustan maion:
Vanhimpainen neitosia;
Toinen valkean valutti:*

*Kolmas puikutti punaisen:
Nuorimpainen neitosia.
(«Kalevala» 9:55—59)*

Mustast piimast sündis raud, valgest teras ja punasest malm. Soome raua sünniloitsust on kaks küllalt erinevat varianti: ühes tuleb piima suure musta lehma udaratest, teises, peamiselt Karjalas levinus, lüpsavad seda kolm neidu. Haavio on leidnud kummalegi variandile kaugema

²⁸ Vana Kannel III. Kuusalu vanad rahvalaulud I. Tallinn, 1938.

²⁹ M. Haavio, Suomalainen mytologia. Helsinki, 1967, lk. 353.

³⁰ O. Loorits, Grundzüge des estnischen Volksglaubens I. Lund, 1949, lk. 532—533.

algupära. Suure lehma motiiv esineb näiteks «Nooremas Eddas» Gylfaginningi loos. Lehm Audhumla toidab seal nelja piimanirega ürghiiglast või hallahiiglast Üümiri³¹. Ilmselt on aga sellel suure veise motiivil veelgi kaugem päritolu, tegemist võib olla iraani mõjudega³². On võimalik, et sama päritolu on ka eesti «Suure härja» laulu must härg. Raua sünniloitsust on Põhja-Eestist teada uduseid noppeid (vt. VK III:tüüp 453) ning veidi mainitakse ka lüpstavat piima ja punast verd (variant 2).

3.4. Valgekäsi. Valge ja hea/ilusa seos on samuti soome rahvalauludes ja «Kalevalas» tuttav: *Valke kesäinen päivä,/ Neitivalta valkeampi* («Kalevala» 8:71—72), *Valke merellä vaahti,/ Valkeampi vallassasi* («Kalevala» 11:387—388). Mingeid ühisjooni leiab ka kaugemalt, kui võtta üheks võrdlusaluseks «Vanem Edda». Valget (*hvitr*) kasutatakse kauni ja kõrgeast naise ja harvem ka mehe kirjeldamiseks: *hvít, i haugi, Hagna dóttir*, eesti keelde tõlgituna: 'kääpas, hunnitu Högnitütar'³³ («Helgakviða Hundingsaba II» 47:4), veel: *hvíta ok horska hétu Erna: 'sárvavat, oidsat, ja see oli Erna'* («Rígsthula» 40:4). Kohati nimeatakse siingi valgeks mõnda kehaosa, huvipakkuvam ehk valgekäsi kauni ja suursuguse tähenduses: *hvítarmri konu* («Hávamál» 162:3). Valged on ka valküürid: *Slagfiðr at Svanhvito* («Völundarkviða» 4:1)³⁴.

Enamasti on vananorra *hvitr* eesti keelde tõlgitud hiilgava, särava või kahvatuna, mis arvestades tema omaaegset laiemat tähendusvälja on igati mõistetav. Teiselt poolt eesti rahvalaulude *valgegi* pole seesama, mis tänapäeva keeles. Mustana kirjeldatakse «Eddas» väenulikke trolle ja ka talupoegi: *hørfi svartan hetu ðræl*: 'ihuvärv tume, nimeks sai Thrääl' («Rígsthula» 7:2).

Nagu eespool öeldud, võib tuleilma Muuspelli peremehe Surtri nime tähenduseks pidada 'musta'³⁵. Völuspaa suures heitluses jumalatega saabub Surtr surmava leegiga lõunast ja heidab tule üle kogu maa. Lahingu tulemuseks on valgusallika päikese muutumine mustaks ning tähtede kadumine. Musta-valge opositsiooni järgides oleks teiseks haakuvaks kujuks Heimdallr, keda kutsutakse ka «säravvalgeks aasiks» — *hvítastir ása* («Thrymskviða» 14:1, «Noorem Edda» 1990: «Gylfaginning» XXVII). Nime teine pool *dallr* tähendab hiilgavat. Heimdallr oli Aasgardri valvuriks vikerkaare, Bifrösti jalamil. Hüpoteesiliselt võiks teda ja Surtrit vaadelda niisiis valgele omistatud positiivse ning mustale antud negatiivse hinnangu kajastustena.

Väljend «valgekäeline» on tuttav ka teistes germaani keeltes (skš *weißarmig*) kauni õilsa naise epiteedina. Kuid esineb see ka juba Homerosel: *λευκώλενος* kui naise staatuse ja ilu märk. Sõna kasutatakse «Iliases» Hera, Hektori naise Andromache ja Helena kirjeldamiseks³⁶.

3.5. Valge-valge. Valge-ilusa seost võib kohata ka mitmes eesti uskumuste kirjelduses. Üks oluline küsimus näiteks on sündivale lapsele kena välimuse kindlustamine, mida väljendatakse taas sõnaga *valge*. Loomuliku analoogiamaagia abil tingib lapse valge välimuse mõni teine valge objekt ja vastupidi, maimukest või lapseootajat tuleb igal moel musta ja ka määrdunu eest hoida. Seega analoogia tekib just sõna, keele pinnal. Määrdunud ese põhjustab vastavalt teise semeemi, tumeda juuste ja nahavärvi tekke: *Veikest last ei tohtinud paias pesta, kardeti et laps läheb mustaks* (H II 26,909 (11) < Pil). Ilule aitas tihti kaasa hõbe, samuti ju *valge* ning samal ajal ka levinud ohverdamisvahend: *Väikese*

³¹ Noorem Edda. Valik tekste, tlk. R. Sepp. Tallinn, 1990, lk. 11.

³² M. Haavio, Suomalainen mytologia, lk. 362.

³³ Sæmundar Edda. Oslo, Universitetsforlaget, 1965, reprint 1867. a. väljaandest; eesti keeles: Vanem Edda. tlk. R. Sepp. Tallinn, 1970.

³⁴ Vt. ka: A. M. Sturtevant, The use of colors in the Elder Edda. «The Germanic Review» 1938, 13. kd., nr. 4, lk. 289—299.

³⁵ Vt. ka Noorem Edda, lk. 118.

³⁶ R. G. Kuehni, Notes on color terminology in the Iliad and the Epic of Gilgamesh. «Color Research and Application» 1981, 6. kd., nr. 4, lk. 233—236.

tüdruk latse edimese kõrra mõssmise vette visatakse õbe raha, siis kass-
vab valge ja terve tüdruk (H II 22,507 (71) < Hls). Ka aitab, kui kasu-
tada pesemiseks piimast nõu (ERA II 142,40 (214) < Krk) või
jätta lapse sündimise ajaks küünal põlema (H III 14,562 (10) < Sjn),
seega jälle ühe valge abil teist mõjutades. Musta last mitte soovides ei
tohtinud raskejalgene paja põhjast süüa (näit. H II 25,202 (467) <
Hel, jpt.).

Keerukamad operatsioonid toimusid emakoogi abil, millele tuli hõbe-
valget peale kaapida ja seejärel maha matta (ERA II 193,405 (8) <
Plt) või: *Tütarlatsõ sündumise töösõ poolõ pantavat valgõhõ kotussõhõ
sõs saavat lats vallus* (H II 51,630 (11) < Vas) ja: *Emakook maetakse
tare või kivi alla valge riide sisse* (E, Stk 28,56 (60) < Lut). Kui aga
häda juba käes on ning laps tõesti «must» on, siis aitab viimases hädas
vastumaagia: *Kui lapsel must pea on siis suitsetatakse teda tahmaga et
valgemaks läheks* (E 17412 (14) < Tõs).

4. Kokkuvõtteid

Eeltoodust selgub, et rahvaluules, seega sõnaliselt plaanis, liitub
valgega veel üks kaastähendus — ilus. See avaldub piisavalt selgelt ees-
kätt inimeste kirjelduses. Mustaga seevastu sama selget inetu-tähendust
ei kaasne. See tuleb küll välja valgega ühises (näit. teie-meie) oposi-
tsioonis, kuid üldjuhul näib rahvaluule sõnas *must* koos olevat kogu tema
konnotatsioonide kogum: räpasus, kurjus ja pahatahtlikkus. Ilusa tähen-
duses kuulub *valge* siiski piiratud konteksti, s. t. üldisemale keelekasu-
tusele väljaspool rahvaluule kinnisepiteete see ei laiene. Kuigi valge-ilus
on tuttav ka teiste rahvaste juures, ei pruugi siin küll mingi otsese
laenuga tegemist olla. Valge positiivsus väljendub ju ka fraseoloogias.

Ohtlik ja negatiivne varjund võib lisanduda siis, kui on tegemist mil-
legi loomuvastase või erakordsega. Eks see ole üks põhjus, miks surnute
hinged liiguvad ringi sageli valgetena ning vaimud esinevad valgete
loomadena. Valge loom eksitab jahimeest metsas teelt kõrvale (kauge
kajastus sellest on ju ka Valge Küülik L. Carrolli raamatus «Alice Ime-
demaal», kes meelitab tüdruku kahtlastesse seiklustesse). Valged ja must-
tad loomad kui erakordsed ja mingil moel täiuslikud on läbi aegade
olnud ohvriloomadeks.

Mustaga on seevastu seotud ebaisu kogu rikkalik ja fantaasiaküllane
arsenal. Kurat, kristliku argimaailma üks alustugi, on must ja sarve-
dega. On must kunst ja must maagia, tegelikult küll väärtuletused kreeka
sõnast *νεχουμαντεια* 'surnute hingede väljakutumine ja nende abil ennu-
stamine'. Siit ka kõik muud Saatanaga seotud mustad atribuudid ja elu-
kad (must kass ja ronk), kes ööpimeduse varjus oma musti tegusid hau-
vad. Musta kassi verest on saadud igat sorti tõhusaid ravimeid, mida
siis õrna kõhedusevärinaga pruugiti. Täiuseni on see musta-kultus jõud-
nud ilmselt saksa ebaisus, mille kirjeldused ka kaineid XX saj. inimesi
jahmatavad: *Täiesti uues potis söestatud musta kassi peast hõõrutud pul-
ber aitab igasuguste silmahaiguste vastu*; krampides lastele anda juua
musta kassi verd ning valmistada musta kassi kõrvast saadud verest
koos searasva ja vürtsidega tervendavat salvi³⁷.

Küllap on see musta-kultuse vohamine vastukaaluks ilmsele kristluse
valguse/valge sümboolikale. Peamiseks allikaks viimasele on Piibel, eriti
Uus Testament, kuid mitte ainult. Valguse-pimeduse kultus oli eriti
tuntud Pärsias, Hiinas jm. Maailma loomine Esimeses Moosese raa-
matus algab valguse loomisega. Jehoova, kui ta üldse ilmub, siis vaid
valge ja hiilgavana (Tn 7:8). Valget on mitmes kohas mainitud kui
patuta oleku värvi: *Kuigi teie patud on helepunased, saavad need lumival-*

³⁷ E. Hoffmann-Krayer, H. Bächtold-Stäubli, Handwörterbuch des
deutschen Aberglaubens. Band VII. Berlin — Leipzig, 1935, sub Schwarz; Band IX,
Berlin — Leipzig, 1938—1941, sub Weiß.

geks; kuigi need on purpurpunased, saavad need villa sarnaseks (Jk 1:18). Veel sagedasem on valguse/valge sümbolika seoses Jeesusega, kas või tema rõivaste muutumine mäel Peetruse, Jaakobuse ja Johannese silme all valgeks kui lumi ja valgus (Mt 17:1,2; Mk 9:2). Ja ülestõusmisel: *Ta nägu oli otsegu välk ja ta riided valged nagu lumi!* (Mt 28:3³⁸).

Ees-Aasiast pärit valguse-pimeduse opositsioon sai lisaks tugevat toetust Vana-Kreeka mõtlejailt. Antiigi valguse-teooriad võib traditsiooniliselt jagada kaheks, Platoni ja Aristotelese suunaks; esimene enam metafooriline ja sümbolne (ideed peamiselt dialoogides «Timaeus» ja «Mēnos»), teine rohkem valguse füüsikaliste omadustega tegelev. Tegelikult nad väga vastandlikuks ei osutunud, kumbki rõhutas valguse ääretut olulisust ümbritseva maailma nägemisel värvilisena. Aristoteles tõestas, et kõiki muid värve on võimalik tuletada mustast ja valgest, pimedusest ja valgusest, ning reastas olulisemad toonid lineaarselt musta ja valge vahele. (Aristotelese peamised värve ja valgust käsitlevad mõtted on kirjas raamatus «De sensu et sensibili».) Uusplatoonikute emanatsiooniteoorias oli valgus sobiv ürgalge väljavoolamise kehastus. Plotinus eristas küll vaimset ja füüsikalist valgust, kuid mõlemal oli korra loomise funktsioon tumedas kaoses. Valguse kui korrprintsibi idee rändas Augustinuselt (mõiste *vaimne valgus*, vrd. eesti *vaimuvalgus*) IX saj. Johannes Scotus Eriugena töödesse. Varakeskajal leidsid Aristotelese ideed ja uusplatonismi valgusfilosoofia kena sünteesi, mida on nimetatud ka «valguse metafüüsikaks»³⁹; säravamaid näiteid Dionysius Areopagita V sajandist, hilisematest veel Johannes Bonaventura (1221–1274) ja Jakob Böhme (1575–1624)⁴⁰.

Praktilise väljenduse leidis see valguse-pimeduse õpetus alates renessansist maalikunstis toimunud pöördes; lokaalvärvidega pindu hakkas tasapisi asendama heleduse-tumeduse ja varju-valguse printsii. Aristotelese lineaarne värvide rida valgest mustani rändas ju läbi keskaja Leonardo kirjutistesse. *Chiaroscuro* või *clair-obscur* saavutas täiuse Rembrandti töödes ning kestis läbi XIX saj. akademismi kuni impressionistideni, kes «uute ideoloogiate», sealhulgas värvi- ja valgusteooriate mõjul selle taas hülgasid. Vaevalt oli *chiaroscuro* ainsaks põhjuseks keskaja valgusmetafüüsika, üheks tugevaks tõukejõuks aga kindlasti.

Võib öelda, et kristlikus Euroopas on teljed valge-must, valgus-pimedus, Jumal-Saatan, positiivne-negatiivne üsnagi kindlalt paigas. Siiski on alati reeglite kiuste erandeid — on halbu valgeid ja häid musti. Eesti sõnade valge-must taust on samuti veidi keerukam, oluline roll selles on kindlasti ka polüseemial. Nii et kuigi mustaga haakub piisavalt palju negatiivset, ei pruugi kõik valgega seotu just otseselt head tähistada. Erandiks on rahvaluule oma ülitugeva valge/ilusa seosega. Ei vaja ju erilist tõestust, et valge/päeva ja valguse seos mõjub positiivsemana kui must ja pimedus. Üks suuremaid nihkeid selles vahekorras toimus küll talupojakultuuri mõjul: must maa ja maaharimine *versus* valge talv.

Käesolev vaatlus tegeles sõnade valge ja must sekundaarsete seostega. Puutumata jäid leina- ja pulmarõivad, kombat jms. Reaalne, tegelikkuses nähtav must ja valge on must ja valge ning jääb selleks. Ja lõpuks, on ju reaalse musta ja valge värvi segu alati hall; *musta ja valge*, sõna ja sõna poolt vahendatud kujutluse puhul ei toimu seda iialgi.

³⁸ Tsitaadid Piibli 1968. a. eestikeelse tõlke järgi.

³⁹ J. Gavel, Colour. A study of its position in the art theory of the Quattro- & Cinquecento. Stockholm, 1979, lk. 18.

⁴⁰ Vt. näit.: E. Benz, Die Farbe im Erlebnisbereich der Christlichen Vision. «Eranos Yearbook» 1972, 41. kd., lk. 266–323; E. Frodl-Kraut, Die Farbsprache der Gotischen Malerei. Ein Entwurf. «Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte» 1977/78, Band XXX/XXXI, lk. 89–178; M. Kemp, The science of art. Optical themes in western art from Brunelleschi to Seurat. New Haven—London, 1990; Sources of color science. Toim. D. L. MacAdam. Cambridge, London, 1970; K. Prantl, Aristoteles über die Farben. Aalen, 1978, reprint 1849. a. väljaandest; Reallexikon für Antike und Christentum. Band VII. Stuttgart, 1969, *sub* Farbe.